

Timothy Snyder véres övezete. A holokauszt 21. századi (át)értelmezése?

Timothy Snyder és párhuzamos valóságai

Timothy Snyder amerikai történész, aki munkásságában elsősorban Kelet-Európa történetével és a holokauszttal foglalkozik. A Brown Universityn diplomázott, majd 1995-ben Oxfordban doktorált. Kutatásokat folytatott Párizsban, Bécsben és Varsóban. Jelenleg a Yale történészprofesszora. Számos könyvet írt, melyekből háromnak már a magyar kiadása is megjelent. Ezen művei: *Véres övezet* (2012), *A vörös herceg – egy Habsburg főherceg titkos életei* (2015), és a *Fekete föld* (2016).¹

Jelen tanulmány a *Véres övezet* és – kisebb részben – a *Fekete föld* című munkáival foglalkozik bővebben, mivel ezen műveiből ismerhetjük meg történészi koncepciójának alapvetéseit, a holokauszthoz, és egyáltalán a 20. század első felének eseményeihez való viszonyulását. Minderre azért van szükség, mert Magyarországon eddig, nyugodtan mondhatjuk, elkerülte a történész szakma figyelmét; és nemcsak hazai reflexiója hiányzik Snyder műveinek, de még bővebb szakmai ismertetésével sem találkozhatunk, leszámítva a nyomtatott és elektronikus sajtó különböző felületein megjelent kisebb ismertetőket. Ezzel szemben külföldön több recenzió is napvilágra került a szerző munkásságát illetően.² Jelen tanulmányban tehát nem egy

¹ Snyder tanulmányairól, tudományos előmeneteléről, valamint az eddig megjelent könyveiről, publikációiról és az azokért kapott elismerésekről lásd a Yale honlapján elérhető CV-jét: http://history.yale.edu/sites/default/files/CV/complete_cv_with_links.pdf. (utolsó megtekintés: 2016.01.10.)

² A teljesség igénye nélkül csak néhányat említenék. A *Véres övezet*-ről:

Neal Ascherson-tól: <https://www.theguardian.com/books/2010/oct/09/bloodlands-stalin-timothy-snyder-review>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Anne Applebaum-tól: <http://www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Joshua Rubenstein-től: <http://www.nytimes.com/2010/11/28/books/review/Rubenstein-t.html>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Richard J. Evanstól: <https://www.lrb.co.uk/v32/n21/richard-j-evans/who-remembers-the-poles>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Sönke Neitzeltől: <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/buecher/rezensionen/sachbuch/timothy-snyder-bloodlands-im-kerngebiet-des-todes-11630096.html>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

A *Fekete föld*-ről:

Richard J. Evanstól: <https://www.theguardian.com/books/2015/sep/10/black-earth-holocaust-as-history-timothy-snyder-review>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

újabb figyelemfelkeltő anyag létrehozására törekszünk, hanem a snyderi koncepció néhány elemére reflektálnánk és hívnánk fel a figyelmet.

Az első gondolat, ami felvetődik a könyvek elolvasása után, hogy mintha Snyder célja – akarva vagy akaratlanul – párhuzamos valóságok létrehozása lenne. Ezen valóságok adott esetben nemcsak a két kötetet állítják szembe egymással, hanem akár egy fejezetben belül is ellentmondásokat szülnek. Erre előljáróban csak egy kiragadott példát hoznánk. A szerző a *Véres övezet* elején fogalmazza meg azt a kijelentését, miszerint Hitlert a többi német nacionalistától az különbözteti meg, hogy szerinte a németek Németországon belüli egyesítését és Lengyelország feletti uralmát további lépéseknek kell követnie. Ez pedig az európai zsidóság megsemmisítése és a Szovjetunió elpusztítása.³ E kijelentéssel nem lehet vitatkozni, azonban a szerző következő fejtegetései olyan zavart kelthetnek az olvasóban, amely nemhogy a laikus érdeklődőt, de még a történészt is megrézfálhatja. A többi fejezetben ugyanis próbálja részleteiben feltárni, hogyan jutott el a náci politika a végső megoldás megvalósításának realizálásáig. Eközben, talán a különböző részletekben történő eltévedés okán, arra a következtetésre engedi jutni az olvasót, mintha a zsidók tömeges kiirtásának gondolata csak azon események bekövetkezése után – vagyis 1941 második felében – született volna meg, melyekből Hitler maga is láthatta az addig sikeres menetelés megtorpanását.⁴ Ez, mint tudjuk, tévedés, elég csak az először 1925-ben kiadott *Mein Kampf*-ban megfogalmazott hitleri gondolatokra hivatkoznunk.⁵

Erisz almája

Jóllehet az amerikai történész munkái mindig nagy visszhangot váltanak ki, narratívája egyes kiindulópontjainak sarokkövei szilárdan állnak. Helyesen méri fel, hogy a II. világháborút és a holokausztot az I. világháborúig, ill. az azt lezáró békeszerződésekig kell visszavezetni. Megállapítása szerint a nagy háború feldúlta az integrált globális gazdaságot, a korabeli ember pedig soha többé nem tapasztalhatott akkora prosperitást, nem ismerhetett meg hasonló szabadkereskedelmi létet, mint a

Michael R. Marrustól: https://www.nytimes.com/2015/09/06/books/review/timothy-snyders-black-earth.html?_r=0. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Adam Gopniktől: <http://www.newyorker.com/magazine/2015/09/21/blood-and-soil>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

Michael Wildttól: <http://www.sueddeutsche.de/politik/geschichte-des-holocaust-ausschnitt-der-wirklichkeit-1.2688311>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

³ Snyder, Timothy: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2012. 32.

⁴ u. o. 223.

⁵ A holokauszt *Mein Kampf*-ból történő levezetéséről teljes szakmai egyetértés nincs, azonban az nem lehet érv, hogy konkrétan nincs leírva benne a zsidók kiirtása, hiszen később sem találunk egyetlen olyan Hitler által szignózott parancsot sem, amelyben konkrét parancsot adna a zsidók elpusztítására.

„boldog békeidőkben”. Az európai polgárháború,⁶ vagy ahogy újabban a centenáriumi megemlékezések alatt is elhangzott, európai testvérháború⁷ a kapitalizmus rendjét is felbomlasztotta, és meggyengítette a nagy birodalmakat.

A szerző nagy hangsúlyt fektet a békeszerződések ismertetése során, valamint a *Véres övezet* és a *Fekete föld* egészét nézve is Lengyelország szerepére.⁸ Már a lengyel–szovjet háborút és az 1921-es rigai békeszerződést is részletesen tárgyalja, annak későbbi hatásait is előrevetítve. Helyesen állapítja meg, hogy az első világháború után (újra) létrejövő Lengyelország megváltoztatta a kelet-európai hatalmi egyensúlyt abban az értelemben, miszerint ahhoz nem volt elég nagy, hogy nagyhatalom legyen, ahhoz viszont igen, hogy minden terjeszkedni kívánó nagyhatalomnak gondot okozzon.⁹ A lengyel államiság azonban olyan területen jött létre, amelynek állaga, mint később kiderült, eléggé cseppfolyós. Nyugati határait az antant rendezte, keleten pedig a szovjetekkel vívott háború alakította ki.¹⁰ Ennek következtében soknemzetiségű országgá vált, népessége ugyanis 5 millió ukránnal, 3 millió zsidóval, 1 millió fehérorosszal és 0,5-1 millió némettel gyarapodott – ahogyan azt Snyder is írja.¹¹ Lengyelországnak tehát már a pusztta létezése is problémát okozott Európa két kontinentális nagyhatalma számára, egyúttal ütközőpontot is jelentett Németország és a Szovjetunió között. Ezen körülmények miatt a régi-új Lengyelország létének ünneplésére nem sok ideje maradt a lengyeleknek, hiszen maximális fordulatszámon működő diplomáciai gépezetre volt szükségük, hogy kellő távolságot tartsanak a két nagyhatalomtól – több-kevesebb sikerrel.

⁶ Az I. világháborúhoz, valamint a békeszerződések következményeihez térképekkel gazdagítva lásd: Taylor, A. J. P.: Az első világháború képes krónikája. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, valamint Keynes, John Maynard: A békeszerződés gazdasági következményei. Budapest. Európa Könyvkiadó, 2000. (Memoria Mundi sorozat)

⁷ Testvérháborúként jelenik meg a centenáriumi megemlékezéseket beharangozó nemzetközi konferenciáról megjelent könyv címében is: Európai testvérháború. Markó György – Schmidt Mária (szerk.) Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2014.

⁸ Lengyelország ilyen előtérbe helyezése nem egyedülálló a 20. század eseményeinek tárgyalása során, hiszen az úgymond nyugati történetírásban elterjedt módszer a lengyel tényező „túlhangsúlyozása”. Ezzel szemben a térség többi országa – balti országok, Románia, Bulgária, Magyarország, vagy akár Moldova (melynek története már önmagában megérdemelné, hogy önállóan foglalkozzunk vele) – kevésbé foglalkoztatja a nyugati, de legalábbis az angolszász történészeket. Elgondolkodtató, hogy míg egy brit történész, Norman Davies tollából már 1979-ben megszületett egy széles körben ismert, ezeroldalas monográfia Lengyelország történetéről, addig ugyanez nem mondható el a többi említett országról.

⁹ Snyder, i. m. 2012, 28.

¹⁰ Niederhauser Emil: Kelet-Európa története. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 2001. (História Könyvtár. Monográfiák. 16.) 220.

¹¹ Snyder, i. m. 2012, 29.

”Sátáni paktum” vagy szükségszerű megállapodás?

A geopolitikai helyzet az 1930-as években tovább fokozódott Hitler hatalomra kerülésével. A szerző ezen évtized történéseinek tárgyalásával ingoványos talajra lép, és néha mintha bele is süppedne. A *Fekete föld* és a *Véres övezet* ugyanis azt a benyomást kelt(het)i az olvasóban, mintha Snyder koncepciójában Lengyelország kizárólag arra predesztináltatott volna, hogy az áldozat szerepét töltsse be a két totalitárius Góliát, a náci Németország és a Szovjetunió markaitól szorongatva. Így jut el aztán arra a következtetésre, miszerint a két totális hatalom a gonosz szövetségének 1939. augusztus 23-án megkötött paktumában leírtaknak megfelelően megsemmisíti a tehetetlen és védtelen Lengyelországot, s felosztja egymás között Kelet-Európát.¹² Ez a konklúzió azonban – ahogy Snyder-nél sajnos számos esetben történik – túlságosan leegyszerűsítő és homályos, így némi „finomhangolásra” szorul.

Először is nézzük meg milyen is volt a nemzetközi helyzet a paktum megkötése körüli időszakban! Hitler hatalomra kerülése után a Komintern VII. kongresszusa meghirdette a népfrontpolitikát, vagyis Európa kommunista pártjai engedélyt kaptak, hogy a szociáldemokratákkal összefogjanak a nemzetiszocializmus terjeszkedésének megállítása érdekében.¹³ Ennek megvalósult példája Franciaországban a Léon Blum vezette kormány volt.¹⁴ Azonban a népfrontpolitika sem volt alkalmas eszköz arra, hogy 1938 tavaszán gátat szabjon Ausztria Németország általi bekebelezésének, sőt 1938 szeptemberében Csehszlovákia feldarabolásának a Szudéta-krízis során, melyhez a müncheni egyezményrel – vagy ahogyan gyakran nevezik: a „müncheni árulással” – hozzájárult Chamberlain brit és Daladier francia miniszterelnök, valamint Mussolini is. Snyder viszont a tárgyalt két művében nem igazán boncolgatja ezen egyezmény előzményeit és főleg nem következményeit, ill. a francia és a brit kormány felelősségét – vagy inkább felelőtlenségét – sem elemzi részleteiben.¹⁵

¹² Bővebben lásd a két könyv egy-egy konkrét fejezetét: Snyder, i. m. 2012. „Nemzetiségi terror” c. fejezete (117–149.), még inkább „Molotov és Ribbentrop Európája” c. fejezete (149–187.); illetve Snyder, T.: *Fekete föld. A holokauszt: múlt és fenyegető jövő*. Budapest, XXI. Század Kiadó, 2016. „Berlin, Varsó, Moszkva” c. fejezete (52–86.)

¹³ A népfrontpolitikáról lásd: Harsányi Iván: *A Népfront – hetven év távolából*. Eszmélet. 18. évf. (2006) 70. sz.

¹⁴ A francia népfrontról bővebben lásd: *A Népfront Franciaországban, 1934–1938: tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok*. Harsányi Iván – Jemnitz János – Moharos Éva (szerk.). Budapest, MTA Történettudományi Intézet, 1995.

¹⁵ A müncheni egyezményről, illetve a hozzá vezető eseményekről és következményeiről egyébként bő egy éve jelent meg magyarul David Fabernek, a korábbi brit konzervatív miniszterelnöknek, Harold Macmillan unokájának egy vaskos kötete: Faber, David: *München – A megbékélési politika válsága, 1938*. Budapest, Park Kiadó, 2015.; illetve l.: München 1938. Diplomáciai és politikai dokumentumok. Szerk.: Harsányi Iván – Jemnitz János – Székely Gábor. Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.

(A britek és a franciák tétlenségét mindössze két mondattal elintézi. Eszerint Lengyelország magányosan harcolt, Nagy-Britannia és Franciaország pedig hadat üzent ugyan Németországnak, de a német hadjárat alatt nem kezdeményezett semmilyen jelentős katonai akciót.)¹⁶ Ezt követően 1939 márciusában Franco tábornok bevonult Madridba, véget vetve ezzel a három évig tartó polgárháborúnak, ami a köztársaságiak bukását hozta magával.¹⁷

Összegezve elmondhatjuk, hogy ha Sztálin és a szovjet vezetés körülnézett 1939 nyarán, akkor azt láthatta, hogy a Rajna-vidék 1936-os remilitarizálása után, a megbékélési politika jegyében a britek és a franciák képesek voltak feláldozni Ausztriát és Csehszlovákiát, valamint lényegében szabad kezet adtak Hitlernek Délkelet-Európában. Ezt tetézte még a lengyelek hajthatatlansága – élükön a Piłsudski eszmeiségét követő József Beck külügyminiszterrel –, miszerint a Szovjetunióval nem kell különösebben tárgyalni, jobb egyenlő távolságot tartani a két szomszédos nagyhatalomtól.¹⁸ Ilyen nemzetközi környezetben fordulhatott elő, hogy Sztálin arra a megállapításra jutott, vagy szerződést köt a náci Németországgal, vagy rövid időn belül egy háború kellős közepén találja magát egy olyan Vörös Hadsereggel, mely még ki sem heverte Tuhacsevszkij és társai likvidálását, valamint a nyugati „baráti” országok sem biztos, hogy a segítségére sietnek. Mindezt mérlegelve kell tehát az 1939. augusztus 23-án megkötött egyezményről beszélnünk, kerülve a szélsőségen leegyszerűsítő magyarázatokat és a kérdés ideologizálását, aminek sajnos az amerikai történész sem tudott maradéktalanul eleget tenni.¹⁹

A Véres övezet földrajzi fogalma és kritériumai

Érdemes elidőznünk amellet is, mit tekint Snyder „véres övezetnek”. Ha röviden akarnánk a *Véres övezet*-et, sőt a *Fekete föld*-et is jellemezni, azt mondhatnánk, hogy azok egyetlen cél érdekében íródtak, hogy igazolják a szerző elképzelését egy általa megalkotott koncepció, és földrajzi térségeket összekapcsoló fogalom létezéséről, ill.

¹⁶ Snyder, i. m. 2012, 149.

¹⁷ A spanyol polgárháborúról l.: Preston, Paul: *The Spanish Civil War. Reaction, Revolution and Revenge* c. könyvét. (London, HarperCollins, 2006)

¹⁸ Krausz Tamás: *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében. Előadások, esszék és tanulmányok.* Budapest, Russica Pannonica, 2011. (Ruszsztikai Könyvek XXXIII.) 112.

¹⁹ A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötésének 70. évfordulója kapcsán Magyarországon is kibontakozott egyfajta vita, ehhez l. pl.: Mitrovits Miklós: *Egy paktum furcsa évfordulója.* Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 36. sz.; Ungváry Krisztián: *Egy paktumról.* Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 38. sz.; illetve Karsai László: *Időutazás Hitlerrel, Sztálinnal és Trockijjal.* Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 40. sz.; Sz. Bíró Zoltán: *Érvek és paktumok.* Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 41. sz. A vitáról jó összefoglalót és további érveket nyújt Székely Gábor: *Egy vita margójára.* Élet és Irodalom. 53. évf. (2009) 43. sz.

annak legitimálásáról. Az amerikai történész a „véres övezet” fogalmával azokat a területeket szándékozik jelölni, amelyek 1933 és 1945 között egy-egy időszakban mind a német, mind a szovjet rendőri hatalomnak és a vele járó tömeggyilkossági politikának alá voltak vetve. Ezek a területek nagyjából megfelelnek azoknak a helyszíneknek, ahol a németek 1941 és 1945 között zsidókat öltek.²⁰ Ezzel az értelmezéssel azonban céljával ellentétben nem egy alapot hoz létre, amiből aztán logikusan ki tud bontakozni egy egész, ami akár egy újfajta megközelítéssel és tények hozzáadásával gazdagíthatná is a történelemkutatás adott területét. Nem. Definíciója ugyanis azt sugallja, mintha a 20. századot meghatározó két rendszer, a náci és a szovjet típusú azonos lenne. Ezzel pedig elvezet bennünket az örök vitához az arendti totalitárius rendszerekről, amely munkára egyébként Snyder előszeretettel hivatkozik mindkét könyvében.²¹ Manapság egyébként azt is sokan elfelejtik, hogy Arendt a hitlerizmus és a sztálinizmus között vont párhuzamot (ami már a megjelenés évét nézve is egyértelmű), a hrucsovi és a brezsnyevi éráról már más elképzelései voltak. Vagyis a náciizmus és az egész államszocialista rendszer között vélt párhuzam teljességgel fals, még a németországi születésű amerikai filozófus értelmezésében is.

Bár a fenti meghatározás is eléggé homályos, a „véres övezet” földrajzi határainak kijelölésére tett kísérlete csak még inkább összezavarja az olvasót. A Yale professzora ugyanis elgondolkodik azon, hogy még milyen országokat is sorolhatna be az általa létrehozott kategóriába. Magyarország esetében szerintem azért beszélhetnénk a „véres övezetbe” való sorolásáról, mert igaz ugyan hogy eleinte a németekkel szövetségben harcolt a háborúban, de később a németek megszállták az országot, utána pedig a szovjetek foglalták el. Itt egyrészt megint csak megmutatkozik a nyugati történészek Lengyelország-központúsága Kelet-Európát illetően, a térség többi országára vonatkozó megfelelő ismeret hiánya mellett. Másrészt Snyder ismét a leegyszerűsítés módszerét használja, talán bele sem gondolva az olyan fogalmak definíciójába, mint háborús szövetséges és megszállás. Azért, hogy ennek fontosságát megértsük, nem is kell messzebbre mennünk Magyarországnál. Elég csak felhívunk a figyelmet arra, milyen éles viták, sőt az értelmes, tudományos diskurzus helyett sajnálatos módon már egymás mellett való elbeszélés zajlik a témában Magyarországon a közvéleményben, valamint történeti körökben is.²²

²⁰ Snyder, i. m. 2012, 469.

²¹ Hanna Arendt *The Origins of Totalitarianism* c. munkája először 1951-ben jelent meg az Egyesült Államokban, amit aztán 1958-ban kiegészített újabb gondolataival. Magyarul csak 1992-ben, az Európa Kiadó gondozásában látott napvilágot, *A totalitarizmus gyökerei* címmel. Arendt, H.: A totalitarizmus gyökerei. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992.

²² A felszabadulás vagy megszállás kérdéséről szóló vita szinte minden évforduló alkalmával a felszínre tör, de még a témával kapcsolatos publikációk, könyvek megjelenése során is. Ehhez l.:

Románia véres övezethez való tartozásán is elmélkedik a szerző, mivel az ország zsidóságának számottevő része elpusztult, és a szovjetek is megszállták a háború végén. Snyder azonban – tegyük hozzá: helyesen – „elhessegeti” ezt a gondolatot, mivel, ahogy ő is írja, keleti szomszédunk inkább nevezhető a náci Németország szövetségeseinek, mint a német agresszió áldozatának, valamint zsidóságának kiirtásáért is inkább maguk a románok a felelősek, semmint a náci halálosztagok. Jugoszlávia esetében ellenben ismét elrugaszkodik a valóságtól és a szakmaiatlanság útjára lép amikor leírja, miért is nem tartozhat az a „véres övezetbe”, mondván Jugoszláviát nem szállta meg a Szovjetunió és – bár a holokauszt és a tömeges megtorlások is sújtották polgárait – az ottani zsidóság csekély számú volt.²³

Ez a gondolatmenet súlyos kérdéseket vet föl. Először is szembemegy egész koncepciójával és azon keretekkel, melyeket önnönmaga állított fel, amikor érvelésének bizonyításához tulajdonképpen negligálja Jugoszlávia nem zsidó lakosságát. Hiszen ezzel azt állítja, csak akkor tartozhat egy adott ország a „véres övezetbe”, ha annak számottevő zsidó lakosságát kiirtották a háború alatt. Jugoszlávia pedig, bár 20. századi története során – a délszláv háborúkat leszámítva – a legnagyobb emberi és anyagi veszteségeket szenvedte el, „csak” néhány zsidó polgárát veszítette el.²⁴ Másrészt – továbbra is a számoknál maradva – felvetődik a kérdés: hol van a határ, ami fölött azt mondhatjuk, hogy hatalmas veszteségei voltak egy országnak, az alatt viszont csak kisebb-nagyobb áldozatot hozott? Tízezer, százezer, vagy egymillió, és ha eggyel több, vagy kevesebb már másik kategória? Szakmailag – és természetesen emberileg – értelmezhetetlen, sőt mondhatjuk felháborító ez az álláspont. Az már egy másik kérdés, hogy nyilvánvalóan mélyebb társadalmi, gazdasági hatásai voltak a háborúnak egy olyan országban, amely az egész világ emberveszteségeinek egymaga a felét adta, mint például Norvégiában, ahol, bár nem kevés számú német katona állomásozott, de egy Quisling vezette kollaboráns kormánnyal az élen kevésbé került bele a háború poklába.

Eszmélet. 27. évf. (2015) 106. sz., valamint „Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. Szerk.: L. Balogh Béni. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, 2015. Eme vita részleteiben, mivel az nem szerves része témánknak, nincs lehetőségünk elmélyedni, annyit azonban megjegyeznénk Magyarországnak a snyderi véres övezethez való tartozását vagy nem-tartozását illetően, hogy az állam tekintélyes náci segítség és ösztönzés nélkül is meg tudta oldani több százezer magyar ember elpusztítását.

²³ Snyder, i. m. 2012, 469.

²⁴ Az európai országok II. világháborús emberveszteségeihez l.: <http://terkepek.adatbank.transindex.ro/legbelso.php?nev=230>. (utolsó megtekintés: 2017.03.18.)

Az *Endlösung* és a holokauszt snyderi definíciója

Snyder koncepciójában a legtöbb vitát gerjesztő gondolatot és ellentmondást a *végső megoldás* kérdéskörének tárgyalása során találhatjuk meg. Fejtegetései során – talán a részletekben való elveszés okán – gyakran egymással teljesen ellentétes kijelentéseket próbál számára logikusnak tűnő gondolati egységbe fűzni. Az első probléma már a fogalomhasználat, vagyis inkább az *Endlösung* fogalmának tartalmi háttere mögött szembetűnik. A szerző számára ugyanis a *végső megoldás* nem „csupán” a wannseei konferencián²⁵ elfogadott jegyzőkönyvet és annak végrehajtását takarja, hanem tulajdonképpen egy állandóan mozgásban lévő, változó koncepciót. Az amerikai történész szerint az *Endlösung*-ot öt elkülöníthető szakaszra tagolhatjuk, amelyből az utolsó szólt konkrétan a zsidók módszeres megöléséről, az első négy pedig különböző helyekre való deportálásukat – így Lengyel Főkörmányzóság, Madagaszkár,²⁶ Szovjetunió – takarta. Ennek „tisztázása” után, a fogalmi zűrzavart növelve, az általa öt részre osztott *Endlösung* végső változatának nevezi a holokausztot. Az általa fellazított holokauszt-fogalom cseppfolyósságát tovább erősíti annak hangsúlyozásával, hogy az amúgy is csak egy háború után kitalált fogalom (mintha ez a történelmi távlatban mérve valóban rövid idő – hetven év – bármit is levonna a soá megtörténtének súlyosságából), az 1990-es években általában, bár semmiképpen sem mindig a zsidóknak a németek általi tömeges megsemmisítését értették rajta. Végül deklarálja, hogy az ő értelmezése szerint a holokauszt az európai zsidók németek általi, 1941 és 1945 között fegyverrel és gázzal végrehajtott legyilkolását jelenti.²⁷ Ezzel a mondattal még egyet is érthetnénk – bár az említett két eszközön kívül a halálra éheztetés is fontos szerepet játszott – az előzmények ismerete nélkül. Véleményem szerint a szerző ezzel a terminológiai bűvészkedéssel veszélyes útra téved, hiszen azzal, hogy a holokausztot egy önkényesen, az ember kénye-kedve szerint változó/változtatható fogalomként határozza meg, úgy tetszik, mintha megpróbálná annak tartópilléreit kihúzni.

²⁵ A wannseei konferenciához l.: Roseman, Mark: The Wannsee Conference and the Final Solution: A Reconsideration. New York, Metropolitan Books, 2002.; illetve Gerlach, Christian: The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews: http://holocaust.umd.umich.edu/news/uploads/Gerlach_Wannsee.pdf. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

²⁶ A Madagaszkár-tervhez lásd: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-madagascar-plan-2>. (utolsó megtekintés: 2017.03.20.)

²⁷ Snyder, i. m. 2012, 473.

A genocídium kifejezés használatának problémája

Ezt látszik alátámasztani Snyder genocídiumhoz való hozzáállása is. A *Véres övezet* végén megmagyarázza, hogy miért a tömeggyilkosság, és nem a genocídium kifejezést használta könyvének megírása során. Szerinte a kifejezés használata elkerülhetetlen és eldönthetetlen vitákhoz vezet. A Rafal Lemkin²⁸ által megalkotott szó ugyanis nem megfelelően konkretizált és egyértelműsített jogi szempontból, ami esélyt ad arra, hogy különböző politikai és ideológiai meghatározások mentén értelmezzük, mi számít genocídiumnak. Erre hozza példának a törökök hozzáállását az örmények I. világháború alatti tömeges legyilkolásához. Továbbá itt említi azt is, hogy az 1930-as évekbeli ukrainai éhínség, a *holodomor* (magát a fogalmat sem használja egyébként, mondván az nem terjedt el a nyugati irodalomban) a szovjeteknek köszönhetően nem meríti ki a genocídium fogalmát, hiszen gondoskodtak róla, hogy az ne vonatkozhasson politikai és gazdasági csoportokra. Ezen érvelés szerint tehát a genocídium szó használata inkább besorolja annak használóját, mintsem értelmes vitát gerjesztene.²⁹

A hadviselő cinkosok háborúja, avagy az öldöklés öt formája

A fogalmi észrevételek után térjünk rá arra, hogyan is értelmezi a Yale történész-professzora a II. világháborút, és benne a holokauszot. A *Véres övezet* végére jutva Snyder azt a benyomást kelti az olvasóban, mintha számára nem is a II. világháború lenne a kötet „főszereplője”. Ehelyett megpróbálja azt beleszuszakolni egy általa konstruált földrajzi területen („véres övezet”) adott időkeretben (körülbelül az 1930-as évek elejétől a háború végéig) végrehajtott sorozatos mészárlások láncolatába (bár a *Fekete föld* esetében ez nem ilyen nyilvánvaló). Magyarázatát ugyanis leszűkíti a „véres övezet”, tehát a balti államok, Lengyelország, a mai Ukrajna és Oroszország egy részére, és megállapítja, hogy az „öldöklés” öt formában zajlott ezen a területen. Az első a sztálini modernizálás, a Szovjetunió öngyarmatosítása révén játszódtott le a Gulág kiépítésével és a mezőgazdaság kollektivizálásával, ami éhínséget okozott. A második az 1937–38-as nagy terror, amely során a szovjet vezetés a kollektivizálást elszenvedett parasztságot jelölte meg mint legfőbb veszélyt, ill. bizonyos nemzeti kisebbségeket ellenséggé nyilvánított.

²⁸ Rafal Lemkinről és jogi munkásságáról, ténykedéseiről l.: <http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/search?page=search&docid=3b7255121c&query=genocide%20convention>. (utolsó megtekintés: 2017.03.21.); illetve a genocídiumról, annak büntetéséről szóló ENSZ-konvenció szövege: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CrimeOfGenocide.aspx>. (utolsó megtekintés: 2017.03.21.)

²⁹ Snyder, i. m. 2012, 474.

Majd csak ezt követi Snyder-nél 1939, amikor is – mint írja – a szovjetek és a németek együtt rohanták le Lengyelországot, és felszámolták a felvilágosodást, 1939 és 1941 között pedig 200 ezer lengyel állampolgárt öltek meg, ezen belül aránytalanul nagy számban a képzeteket, akik az európai kultúrát képviselték, és egy esetleges ellenállás élére állhattak volna. A következő szakasza az öldöklésnek 1941-ben kezdődött, miután a németek felrúgták a szövetséget és megtámadták a Szovjetuniót, a két ellenség azonban egyfajta hadviselő cinkosság keretében gyilkolta a polgári lakosságot. A németek által megszállt Belorussziában a szovjetek támogatták a partizán-tevékenységet, a németek pedig viszonzásul több mint 300 ezer embert végeztek ki.³⁰

Mielőtt továbbmennénk az öldöklés következő formájára, reflektálnunk kell Snyder fenti gondolatmenetére, amely számos pontatlanságot tartalmaz, felcseréli az ok-okozati összefüggéseket és összemos dolgokat, zűrzavart teremtvé ezzel ismét nemcsak a laikus olvasóban, de talán még a történészben is. Először is az az állítás, hogy együtt rohanta le Lengyelországot a náci Németország és a Szovjetunió, nem igaz. A németek, ahogy azt már általános iskolában megtanulja az ember, 1939. szeptember 1-jén indították meg a támadást, aminek következtében kitört a II. világháború.³¹ A szovjetek szeptember 17-én nyomultak be a németek által szinte már teljesen földre kényszerített Lengyelország területére és foglalták el a Molotov–Ribbentrop-paktumban számukra kijelölt területeket.³²

Másrészt, bár Snyder máshol sem hangsúlyozza, ezen fejtegetésével nemhogy a nyugati és a keleti hadszíntéren folyó háború különbözőségére nem hívja fel a figyelmet, hanem a hadviselő cinkosság magyarázatával majdhogynem azért is a szovjetek a felelősek, amit a németek a Szovjetunió területén követtek el. Ezzel szemben ami 1941. június 22. után történt a keleti területeken példátlan a világtörténelemben. A keleti háború a náci Németország számára a kezdetektől különleges, totális háború volt. A nemzetiszocialisták fogalmainak³³ megfelelően a Szovjetunióban alacsonyabb rendű fajok éltek, ezek egy részét meg kellett semmisíteni, másik részét pedig rabbá kellett tenni.³⁴ Ebbe a tragédiába illeszthető bele a soá története, amelyről fontos megjegyeznünk, hogy elsősorban egyetemes történet,

³⁰ Snyder, i. m. 2012, 477–478.

³¹ Winkler, Heinrich August: Németország története a modern korban II. Budapest, Osiris Kiadó, 2005, 71.

³² Kenéz Péter: A Szovjetunió története. A kezdetektől az összeomlásig. Budapest, Akkord Kiadó. 2008, 187.

³³ A náci nyelvhasználatához lásd: Papp Kornélia: A Harmadik Birodalom nyelve – Victor Klemperer nyelvkritikája c. írását:

http://www.multesjovo.hu/en/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/778/. (utolsó megtekintés: 2017.03.21.)

³⁴ Djukov, Alekszandr: Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein. Budapest, Russica Pannonica, 2011. (Ruszsztikai Könyvek XXV.) 9.

és nem nemzeti történetek összessége. Maga a népirtás, benne a zsidó genocídium, mint gyakorlati probléma a maga egészében a Szovjetunió elleni megsemmisítő háború célja és megnyilvánulása. A holokausztt gyakorlati megkezdése és megvalósítása tehát a Szovjetunió elleni háború immanens része, a náci népirtás speciális területe volt.³⁵ Ennek megfelelően a németek és szövetségeseik, bár végső céljukat nem sikerült elérniük, a háború végére hatalmas pusztítást vittek véghez a Szovjetunió területén. Ne felejtjük el, hogy a német támadás megindulásakor ide tartoztak bizonyos lengyel és balti területek, valamint Besszarábia és Észak-Bukovina is! A szovjet emberveszteségekbe tehát beleértendő a fenti területek áldozatai is. A Szovjetunió háborús veszteségeiről számos különböző adattal rendelkezünk, de napjainkban az elfogadott szám 26-28 millió fő körül mozog, amit 8-9 millió katonai és 18-19 millió polgári áldozat ad ki. Ennek mértékét még döbbenetesebbé teszi, hogy a németek által megszállt területeken minden negyedik ember meghalt.³⁶ Természetesen ebbe a statisztikába kell beleillesztenünk az elpusztított zsidók tömegét is. A háború kitörésekor, 1939-ben a Szovjetunió 170 millió lakosából 3 millió volt zsidó nemzetiségű,³⁷ vagyis az összlakosság kevesebb mint 2 %-a. A már említett 1939/40-es területgyarapodásoknak köszönhetően a Szovjetunió zsidó nemzetiségű lakossága 2 millió fővel növekedett. A német támadás időpontjában, 1941-ben tehát kb. 5 millió zsidó nemzetiségű állampolgárral rendelkezett a Szovjetunió. Azoknak a száma, akik a németek által elfoglalt területeken rekedtek, 2,9 millióra tehető, a népirtásnak pedig 2,8 millió fő esett áldozatul. Ez az adat természetesen magába foglalja azt a 120-180 ezer zsidót is, akik a Vörös Hadseregben szolgálva estek el.³⁸

Ezután jön Snyder következő öldöklési formája: „Hitler a korszerűség gyarmati jellegű megszüntetését szánta a Szovjetunió és Lengyelország sorsául, több tízmillió emberélet kioltása árán”.³⁹ Ez Snyder szerint – ahogy azt még az idézett mondatot követő bekezdésében fejtegeti – tulajdonképpen magának az élettér(*Lebensraum*)-elméletnek a megvalósítását jelenti.⁴⁰ A szerző itt keveredik újabb önellentmondásba, hiszen, ahogy eddig is láthattuk, a keleti háború egyedülállóságát kevésbé hangsúlyozza, így azt a látszatot kelti, mintha folyamatosan negligálná a kezdetektől

³⁵ Az antiszemitizmus történeti formái a cári birodalomban és a Szovjetunió területein. Szerk.: Krausz Tamás – Barta Tamás. Budapest, Russica Pannonica, 2014. (Ruszsztikai Könyvek XXXIX.) 17.

³⁶ Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Egyetemi tankönyv. ELTE Ruszsztikai Központ. Pannonica Kiadó, 2001. 543.

³⁷ A Szovjetunióban a zsidóság nem csupán vallási közösséget jelentett, hanem önálló nemzetiség volt.

³⁸ Krausz Tamás: Antiszemitizmus – holokausztt – államszocializmus. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004, 56–57.

³⁹ Snyder, i. m. 2012, 478.

⁴⁰ A *Lebensraum*-ról Snyder is részletesen ír a *Fekete föld „Élettér”* c. fejezetében, l.: Snyder, T.: *Fekete föld. A holokausztt: múlt és fenyegető jövő*. Budapest, XXI. Század Kiadó, 2016, 29–52.

létező tömeggyilkosságok előre eltervezettségét. Ennél a pontnál viszont azt mondja, hogy az négy részből tevődik össze: villámháború keleten, aminek következtében a németek korlátlan urai lesznek az elfoglalt területeknek egészen a Kaukázusig, majd az éhségterv – *Hungerplan* –, a végső megoldás, és végül az általános keleti terv, a *Generalplan Ost*. Azonban a szovjetek sikeres védekező háborúja, majd ellentámadásaiknak köszönhetően a háború megfordulása miatt a négy összetevőből „csak” a végső megoldást tudták Hitlerék a legteljesebb mértékben megvalósítani.⁴¹

A fenti gondolatsor azonban ismét több kérdést is felvet. Ha a *Véres övezet*-ben végig azt próbálja bizonyítani, hogy a II. világháború csupán a nagyobbik rossz (náci Németország) küzdelme a kisebbik rossz (Szovjetunió) ellen, és a különböző megsemmisítési tervek is csak fokozatosan, egymásra ráépülve és súlyosbodva alakultak ki, akkor miért jut arra a végkövetkeztetésre, hogy a fentiekben említett tervek már a Szovjetunió megtámadása előtt készen álltak, és Hitler célja a keleti területek teljes megtisztítása volt az élettér elméletnek megfelelően?

A helyzetet pedig tovább bonyolítja, hogy a *Fekete föld*-ben részleteiben is kifejti, hogy a náci gyilkológépezet milyen módon gázolt végig Leningrádtól Moszkván át Sztálingrádig.⁴² Ha pedig a németek Kelet-Európát érintő terveivel kapcsolatban bármilyen kétségünk is lenne, elég megnéznünk Martin Bormannak, az NSDAP pártkancelláriája vezetőjének – egyben birodalmi miniszternek – a feljegyzését, amelyet Hitler, Göring, Rosenberg, Lammers és Keitel megbeszéléséről készített, és amelyben könyörtelen ridegséggel és kendőzetlenül vázolja a náci törekvéseket. Ennek elolvasása ugyanis kijózanítóan hat a snyderi „lebegtetés” után.

Eszerint kerülni kell a felesleges nyilatkozatokat, nem kell mindent az egész világ tudomására hozni, mert ameddig hatalmuk, mármint a németeké, elér, addig mindent megtehetnek, azon túl viszont már úgysem tudnának semmit tenni. Megállapítja, hogy a Krímet meg kell tisztítani az összes idegentől, és németekkel kell benépesíteni. Ezenkívül leszögezi, hogy a hatalmas tortát úgy kell felszeletelniük, hogy azt először uralhassák, másodszor igazgathassák, és harmadszor kizsákmányolhassák. A szovjetek által meghirdetett partizánháborúval kapcsolatban pedig azt a megjegyzést teszi, hogy az legalább lehetőséget nyújt a németek számára, hogy minden velük szemben állót kiirtsanak. A megdöbbentő kijelentéseket fokozza, mikor kijelenti, hogy az Uráltól nyugatra soha többé nem jöhet létre katonai hatalom, még ha ezért 100 évig is kell harcolniuk. Szerinte megkérdőjelezhetetlen alapelvnek kell

⁴¹ Snyder, i. m. 2012, 479.

⁴² Snyder, i. m. 2016. „A nagyobbik rossz” c. fejezete 190–230.; illetve „Németek, szovjetek, lengyelek, zsidók” c. fejezete 230–265.

maradnia: sohasem szabad megengedni, hogy a németen kívül bárki is fegyvert viseljen ezen a területen.⁴³

Ezek után, röviden vázolva az amerikai történész koncepcióját megállapíthatjuk, hogy szerintem létezik egy jól elkülöníthető terület Európán belül, a "véres övezet", amely magába foglalja a mai Észtországot, Lettországot, Litvániát, Fehéroroszországot, Lengyelországot, valamint Ukrajna és Oroszország egyes részeit. E külön térhez sajátos időrendszer is tartozik, amelynek köszönhetően ez a térség a teljes egész egy részéből egyetemes rendszerré nő ki magát, amelynek csak egy alfejezete a II. világháború és a holokauszt.

Forráshasználat és hivatkozási módszer

Snyder forráshasználatáról és hivatkozásainak módjáról bővebben is szót kell ejtenünk. Mindkét mű gazdag bibliográfiával rendelkezik, melyek összeállítása önmagában dicséretes is lenne. Azonban a *Véres övezet* esetében, ahol 16 különböző archívum anyagának felhasználását tünteti fel, számos esetben, amikor pontosan egy levéltári anyagra való hivatkozás lenne a kívánatos, egy másodlagos forrást vesz igénybe, vagy egyáltalán nem is hivatkozik. Jól példázza ezt a *Véres övezet* „Emberség” című fejezete, ahol 34 oldalon keresztül vonja le következtetéseit, részletesen számszerűsíti az áldozatokat, de a 20 hivatkozásából csupán egy-kettő vonatkozik a megöltek számára. Bár hozzá kell tenni, hogy egy korábbi fejezetben, az „Etnikai tisztogatásokban” több helyen is feltünteti, honnét származnak az adatok, azonban ezeket számos esetben egy másodlagos irodalomból veszi át ő is, és nem közvetlen forrásokat jelöl meg.⁴⁴

A szekunder forrásokat illetően is találunk kivétlnivalót. A szerző ugyanis számos esetben úgy használja kiváló történésztársai munkáit, hogy azzal saját igazát bizonyítsa. Ennek köszönhetően eléri, hogy a hivatkozott szerzők gondolatait egy bizonyos kontextusba helyezve – ami természetesen a snyderi narratívát hivatott alátámasztani – azok ellentmondásba kerüljenek ezen történészek akár évtizedek óta képviselt nézeteivel. A *Fekete föld* hivatkozásai már következetesebbek, valamint megfigyelhető az a törekvés, hogy minél hitelesebb, immanensebb forrásokat használjon. Ennek okán a *Véres övezet*-hez képest kisebb mértékben jut vitatható következtetésekre, ill. kevésbé keveri az ok-okozati összefüggéseket, hiszen egy

⁴³ Martin Bormann feljegyzése Hitler, Göring, Rosenberg, Lammers és Keitel megbeszéléséről. In: *Európa-tervek. 1300–1945. Visszapillantás a jövőbe.* Szerk.: Németh István. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001. 441–443.

⁴⁴ Az *Emberség* c. fejezet hivatkozásait l.: Snyder, i. m. 2012, 520–521.; az *Etnikai tisztogatások*é pedig l.: u. o. 514–516.

követi jelentés, személyes beszámoló, vagy Hitler saját gondolatai nyilvánvalóan megmutatják a tényeket.

Részben a források efféle könnyed kezelésének is köszönhető, hogy mindkét művében eljut odáig, miszerint a Szovjetunió a náci Németország bűntársaként tűnik fel. Ezt a teóriáját a *Fekete föld* Az államrombolók és Kettős megszállás című fejezeteiben fejti ki.⁴⁵ E koncepció szerint – ahogy a fentiekben már említettük – a Molotov–Ribbentrop-paktum segítségével a két fél felosztotta egymás között Európa azon részét, amit Snyder „véres övezetként” jelölt meg. A szovjetek a saját zónájukban 1939 és 1941 között lerombolták az államot, így mintegy megágyaztak az 1941-es német betörés utáni szörnyűségeknek. Ezen országokban a két világháború közötti államrendszer felszámolása után a szovjetek két év alatt még nem tudták megszilárdítani a kiépülő rezsimeket, ezért a második megszállás, amit a németek hajtottak végre, minden akadály nélkül végbe tudott menni. Ez Snyder kettős megszállás elmélete. Hipotézisét továbbgondolja, és arra a megállapításra jut, hogy ez a kettős megszállás, tehát részben a szovjet államrombolás, eredményezte ezekben az országokban a zsidók teljes, vagy majdnem teljes pusztulását. Ezzel szemben az olyan országokban, mint Dánia, ahol az állam nem szenvedte el a szovjet rombolást, többé-kevésbé függetlenségét is megőrizte, és képes volt gyakorolni azokat a jogokat, amiket egy államnak kell, a zsidók jó eséllyel életben maradtak.

A gondolatmenet csúcspontja, amikor a szerző megállapítja, hogy egy német-országi zsidó, aki esetleg még a háború vége felé Auschwitzba is eljut, nagyobb eséllyel maradhatott életben, mint az a zsidó, aki a „véres övezetben”, vagy a Szovjetunióban tartózkodott. Bár ez első hallásra abszurdnak hangzik, részigazságokat mégis találhatunk benne.⁴⁶ A probléma azonban ott van, hogy bár a történetek minél teljesebb, sokoldalúbb bemutatása a célja, rendkívül leegyszerűsítő, olykor teljesen félrevezető konklúziókig jut el.

Pozitívumok

A negatív kritikák mellett néhány pozitívumot is meg kell említenünk. A *Véres övezet*-ben az Einsatzgruppékról szólva megemlíti, hogy tagjaik nem egytől egyig tudatlan emberek voltak, ahogy azt egyesek szeretnék bemutatni, hiszen a huszonöt Einsatzgruppe- és kommandóparancsnok közül tizenötnek volt doktorátusa, főleg jogi és bölcsész. A *Fekete föld*-ben pedig azt is leírja, hogy ezen egységek mellett nagy-

⁴⁵ Snyder, i. m. 2016, 110–158.; ill. 158–190.

⁴⁶ Snyder, i. m. 2016, 269.

számú német rendőrségi és katonai egység is részt vett nemcsak a zsidók elleni erőszakos cselekményekben, de a helyi civil lakosság elleni bűncselekményekben is. Ezen kívül nagy hangsúlyt fektet az érintett országok állampolgárai felelősségének a kiemelésére is: konkrét eseményekre, személyekre hivatkozva bemutatja, hogyan vettek részt a saját polgártársaik elleni bűncselekményekben például a balti országok, vagy Lengyelország és Ukrajna lakói. Snyder így eloszlatja azt a tévhitet, miszerint minden rosszat csak az SS és az Einsatzgruppék követtek el, a megszállt országok állampolgárai pedig kizárólag csak áldozatok lennének. A pozitív végkicsengést azonban árnyalja, hogy a szovjetekkel való kollaboráció elfedésével magyarázza általánosságban azt, hogy számos helyi lakos később együttműködött a nácikkal, tehát kvázi belekényszerültek a későbbi helyzetükbe.

Összegzés

A tanulmányban a *Véres övezet* és a *Fekete föld* néhány kiragadott, problémásnak vélt gondolatsoráról tettünk említést, de még számos kérdést fel lehetne vetni Timothy Snyder e munkáival kapcsolatban. Végkövetkeztetésként megállapíthatjuk: az amerikai történész azon szándéka, hogy a 20. század történetének nemcsak nyugat-európai, hanem kelet-európai bemutatására is törekedjen, ill. annak hangsúlyozása, hogy a holokausz nem kizárólag Auschwitzcal azonosítható, üdvözlendő törekvés. Azonban az a koncepció, ahogyan mindezt bemutatja, és az a mód, ahogyan eljut saját konklúziójáig, számos esetben tévútra vezet. Ebből fakadnak vitatott, vagy akár hibás megállapításai is. Az említett két kötetet abból a szempontból tehát mindenképpen hasznosnak kell neveznünk, hogy rengeteg kérdésfeltevésre és vitára sarkallja az embert.